

Malacologie in de Nederlanden: een kort historisch perspectief

Bram Breure & Wim Backhuys

Malacology in the Netherlands: a brief historical perspective

Summary. The history of malacology in the Netherlands (and Belgium) is briefly sketched for the period from the 17th to the early 20th century. Jan Swammerdam is highlighted as the first true Dutch malacologist doing anatomical research. His work was only published more than 60 years after his death. If we turn to the 19th century, we see the formation of several malacological societies in countries surrounding the Netherlands, the first being established in Belgium in 1863 as the Société Malacologique de Belgique. This society, however, was transformed into a zoological one in the early 20th century, while in the Netherlands the Zoological Society was founded in 1872 and the Malacological Society only arose in 1934.

Inleiding

Hoewel de Nederlandse Malacologische Vereniging (NMV) dit jaar 86 jaar bestaat is de geschiedenis met betrekking tot de malacologie in ons land een heel stuk verder terug in de tijd te volgen. Het lijkt goed om daar nog eens aandacht aan te besteden en die geschiedenis tegelijk in het perspectief te plaatsen van wat er in de omringende landen is gebeurd, met name in België. In vroegere nummers van de tijdschriften van de NMV is de historie van de malacologie in Nederland ook wel ter sprake gekomen (onder meer in Kuiper, 1949; Van Benthem Jutting, 1972; Heniger & Smit, 1985), maar wij willen er een nieuw licht op laten schijnen.

Als beginpunt voor onze tocht door de tijd nemen we omstreeks 1600, toen de Verenigde Oostindische Compagnie werd opgericht, niet veel later gevolgd door de Westindische Compagnie (Gaastra, 2012; Den Heijer, 2013). De schepen die naar Zuid-oost-Azië respectievelijk Afrika, oostelijk Zuid-Amerika en het Caribisch gebied voeren, brachten naast bekende grondstoffen als bijvoorbeeld specerijen ook schelpen mee, zij het dat deze – min of meer clandestien – door opvarenden werden meegenomen (Van Benthem Jutting, 1976).

Het begrip malacologie werd voor het eerst genoemd door Constantine Samuel Rafinesque (1783-1840) in 1814 in zijn indeling van het dierenrijk ('Cl. Malacologie'). Het begrip malacologie en de verschillen met 'conchyliologie' is verder uitgewerkt door de Franse auteur Henri Marie Ducrotay de Blainville (1777-1850) in 1825. Sindsdien is er een verschil tussen schelpenliefhebbers ('conchyliologen') en malacologen (die mollusken in bredere zin van het woord bestuderen); al wordt het onderscheid meestal niet heel scherp gehanteerd.

Dit artikel schetst in het kort enkele opvallende elementen uit de geschiedenis van schelpenliefhebbers en malacologen in de Nederlanden tot 1934, alsmede de studie van de dieren en de bladen waarin werd gepubliceerd. Om het geheel niet alleen in een historisch perspectief te plaatsen, maar ook in een geografische context, wordt de ontwikkeling in andere Europese landen (met name vanaf 1800) waar nodig kort aangeduid.

Bronnen van verwondering

Rond 1600 werden de eerste exotische schelpen aangevoerd in de Nederlanden en zij vonden hun weg naar naturaliënkabinetten (Van Benthem Jutting, 1972, 1976; Heniger & Smit, 1985; Van de Roemer, 2004). In de 17e eeuw bestond er in Nederland een groot aantal bekende en minder bekende van dergelijke kabinetten, waarin in veel gevallen schelpen voorkwamen

(Engel *et al.*, 1986), als bronnen van verwondering over Gods schepping. Exotische exemplaren werden vooral door Belgische en Nederlandse schilders afgebeeld in stillevens, waarbij met name Balthasar van der Ast (1593/94-1657) schelpen veelvuldig toepaste in zijn werken. In die tijd zien we ook afbeeldingen van lokale soorten verschijnen, sommige afgebeeld als levend exemplaar (De Heer & Breure, 2015; Breure & De Heer, 2015; Ayooghi *et al.*, 2016). Hoewel de schelp gedurende 17e eeuw en later zijn weg vond naar allerlei objecten en de architectuur (zie bijv. Kuiper, 1976), was de studie van dieren in eerste instantie zeer beperkt. De eerste die in ons land de anatomie van een slak bestudeerde was Jan Swammerdam (1637-1680). Hij

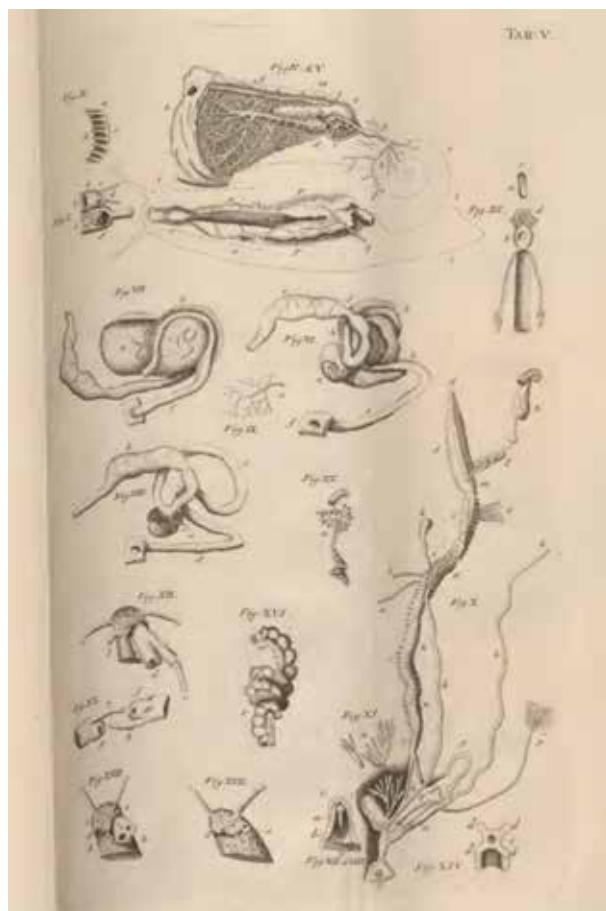

Fig. 1. Jan Swammerdams Bybel der natuure bevat diverse platen met nauwkeurige anatomische details.

studeerde medicijnen aan de Universiteit Leiden en benutte de toen recente ontwikkeling van de microscoop om anatomisch onderzoek te doen aan verschillende dieren. Zijn grootste bekendheid verkreeg hij met zijn studies naar insecten, waarbij hij aantoonde dat zogenaamde 'spontane generatie' niet bestaat en dat verschillende stadia in het insectenleven – ei, larve, pop en adult – verschillende vormen zijn van hetzelfde individu (Schierbeek, 1946; Cobb, 2000). Op basis van zijn onderzoeken onderscheidde Swammerdam voor de insecten (waaronder de slakken!) een viertal groepen. De slakken plaatste hij in de meest simpele groep waarbij het volwassen dier direct uit het ei voortkwam. Hoewel hij zijn onderzoek deed in de jaren 1669-1676 bleven de resultaten meer dan 60 jaar alleen als manuscript bewaard. In Swammerdams postume publicatie 'Bybel der natuure' (1737-1738) staat een 'Verhandeling van de Wyngaart-Slak, door keurlyke afbeeldingen opgeheldert' waarin hij onder andere schrijft: "Mijn voornemen tegenswoordigh is, om van de Wyngaart Slak te handelen, en syn aart en voortteling te beschryven, dat ik door seer naukeurige Anatomie doen sal. Waar in ik onder anderen sal betoonen, dat de Hersenen ende het Ruggemerg haare masalen gegeven syn, en dan hoe dat dit geringe Dierke, tot een wonder alle wonderen, niet alleen seer aanmerkelyke ende tastbare oogen heeft; maar ook hoe het Mannelyk ende Vrouwelyk te samen in een en het selve lichaam is. So dat hij door voortteling even als andere dieren, meede uyt een ey voortkomt. Waar uyt men sien sal, hoe fabuleus het seggen, dat Slakken uit slym geboren werden". In 11 'hoofstukken' (paragrafen) wordt vervolgens de anatomie uitgebreid beschreven, met verwijzing naar zeven platen die elk diverse detailtekeningen bevatten (fig. 1). Hij geeft ook een uitgebreide beschrijving van het paringsproces (Karnekamp, 1976: pl. 24 fig. VI). In aparte paragrafen worden andere zee-, zoetwater- en landslakken die Swammerdam kende beschreven. Jan Swammerdam kan dus met recht de eerste Nederlandse malacoloog (in de moderne betekenis van het woord) worden genoemd. Zijn Bybel der natuure was echter niet de oudste Nederlandse malacologische publicatie, want in 1684 verscheen een publicatie van Anthony de Heide (1646-ca. 1702) waarin onder andere de anatomie van mossels werd beschreven (Backhuys, 2009).

Tijdschriften en verenigingen

Onze vereniging telt al de nodige jaren, maar behoort ze ook tot de oudste in Europa? Wanneer met een onbevangen blik naar de ontwikkeling van de malacologie in Europa wordt gekeken, valt op dat sommige landen (bijvoorbeeld Frankrijk) een rijke malacologische geschiedenis kennen maar niettemin geen formele vereniging hebben gehad in de 19e eeuw. Wel bestond er in die tijd een succesvol tijdschrift: het Journal de Conchyliologie onder leiding van Joseph Charles Hippolyte Crosse (1826-1898) en Paul Henri Fischer (1835-1893), dat van 1850 tot 1979 is verschenen (zie ook Breure & Fontaine, 2019). Waar het Journal de Conchyliologie in 1850 werd opgericht door Sauveur Petit de la Saussaye (1792-1870) bestond er sinds 1844 in Duitsland al een malacologisch tijdschrift: Zeitschrift für Malakozoologie, opgericht door Karl Theodor Menke (1791-1861) en Louis Pfeiffer (1805-1877) (zie Kabat & Coan, 2016; Breure & Backhuys, 2017). Laatstgenoemd blad werd in 1853 omgedoopt tot Malakozoologische Blätter en verscheen tot 1892.

Fig. 2. Jules Colbeau (ontleend aan Roffiaen, 1881).

De tot nu toe genoemde bladen verschenen dus zonder dat er een malacologische vereniging bij betrokken was; dit afgezien van het zeer kortstondige leven van een Malacological and Conchological Society in Londen met een eigen blad, waarvan echter maar twee nummers verschenen (Van Benthem Jutting & Van Regteren Altena 1958; Crowley 1975). Dit verandert wanneer in januari 1863 de Société Malacologique de Belgique (SMB) wordt opgericht, die in 1865 begint met de uitgave van haar Annales (Backhuys, 1985; Dhondt, 1989). Jules Alexandre Joseph Colbeau (1823-1881; fig. 2) kan met name worden genoemd als de drijvende kracht achter het ontstaan van de SMB (Duchamps, 1982: 11-12), waarvan de naam in 1904 wordt gewijzigd in Société Royale Zoologique et Malacologique de Belgique, totdat in 1922 het woord 'Malacologique' uit de naam van de vereniging wordt geschrapt. Zo verdween de malacologie in verenigingsvorm in België stilletjes voor langere tijd. De SMB publiceerde in haar Annales wetenschappelijke artikelen (in de 'Mémoires') en haar verslagen van bijeenkomsten in de apart gepagineerde 'Bulletins', die met name in de latere jaren ten dele ook wetenschappelijke bijdragen bevatten. De vereniging kende bij haar oprichting 21 'membres fondateurs'. Westerman, directeur van Artis in Amsterdam, werd in 1865 het eerste Nederlandse lid van de SMB. In de periode tot 1903 zijn de volgende Nederlanders ook lid geweest van deze vereniging: Robert Fastbender (Maastricht), Martinus Schepman (Rhoon), Casimir Ubaghs (Maastricht), Hendrik van Rygersma (St. Maarten) en T.C. Winkler (namens Teylers Museum in Haarlem).

In december 1868 verschijnen de eerste twee nummers van het *Nachrichtsblatt der deutschen Malakozoologischen Gesellschaft* (DMG), waarin de ontstaansgeschiedenis uiteen wordt gezet (Anoniem, 1868). David Friedrich Heynemann (1829-1904) en Wilhelm Kobelt (1840-1916) waren de stuwende krachten achter deze vereniging. In Italië werd in 1874 de *Società Malacologica Italiana* opgericht, die het tijdschrift *Bullettino della Società Malacologica Italiana* liet verschijnen van 1875 tot 1899. De vereniging zelf hield op te bestaan in 1906 (Manganelli *et al.*, 2017). Voordien waren er twee kortlevende malacologische tijdschriften in Italië: het *Bullettino malacologico Italiano* (uitgegeven door Camillo Gentiluomo), waarvan zeven jaargangen verschenen van 1868 tot 1874, en het *Giornale di malacologia* (redactie Pellegrino Strobel) dat van 1853 tot 1855 verscheen. Ook in Engeland ontstaan dan verenigingen. In 1876 wordt de *Conchological Society of Great Britain and Ireland* ('Conch-Soc') opgericht nadat het blad *Journal of Conchology* voor het eerst verscheen in 1874 (in eerste instantie onder de titel *Quarterly Journal of Conchology*). Tot de oprichters behoorden John William Taylor (1845-1931), William Denison Roebuck (1851-1919) en William Nelson (1835-1906), waarbij laatstgenoemde de eerste voorzitter van de ConchSoc was (Crowley, 1975). Op 27 februari 1893 werd in London de *Malacological Society of London* opgericht die bij de start 68 leden telde; voor een groot deel waren deze ook lid van de ConchSoc. Voorzitter was Henry Woodward (1832-1921), secretaris Ernest Ruthven Sykes (1867-1954). In hetzelfde jaar verscheen hun blad *Proceedings of the Malacological Society* voor het eerst.

In ons land was er reeds in de 18e eeuw een gezelschap te Dordrecht genaamd "De Liefhebbers van Neptunus-Cabinet" die door Engel (1937) wel is omschreven als "De eerste malacologische Vereeniging?". Onduidelijk is echter hoelang dit gezelschap van vijf à zes personen heeft bestaan. In de 19e eeuw konden malacologisch geïnteresseerden vanaf 1872 terecht bij de Nederlandse Dierkundige Vereniging. Van Rosendaal was een van de eerste leden van die vereniging (zie ook Breure & Backhuys, 2019). Maar zoals Kuiper (1949: 224) zo bloemrijk heeft beschreven kwam er, na het ontstaan in 1915 van het Comité ter Bestudering van de Molluskenfauna van Nederland (beter bekend als Mollusken-Comité), pas een eind aan de "praehistorie" met de oprichting van onze vereniging in 1934. In hetzelfde jaar verscheen ook het eerste nummer van *Basteria*. We kunnen dan ook constateren dat noch onze vereniging, noch ons tijdschrift tot de oudste in Europa behoren. En opmerkelijk is dat er in Nederland en België tegengestelde ontwikkelingen plaatsvonden.

Een malacologische prijsverhandeling

In 1827 verscheen in Leiden een publicatie getiteld 'Commen-tatio ad quaestionem propositam : Queritus Historiae Naturalis Animalium Molluscorum regno Belgica indigenorum', geschreven door Hendrik Willem Waardenburg en waarmee hij "het gouden eermetaal verwierf" (Van der Aa, 1878: 3). Op basis van de titel is dit werk door Duchamps (1982: 9) toegevoegd aan de lijst van Belgische malacologische publicaties rond 1830. De auteur is evenwel abusievelijk de Belgische nationaliteit toegedicht in Coan & Kabat (2020). Het document is beschikbaar in de Biodiversity Heritage Library en reeds bij vluchtige bestudering blijkt het louter te gaan om een inventaris van Nederlandse

mollusken; voor zover wij kunnen nagaan de eerste regionale lijst van land- en zoetwaterslakken in ons land! Van Hendrik Willem Waardenburg (ook gespeld als Wardenburg) is niet veel bekend, maar volgens bronnen (De Vriese, 1833a, b; Kobus & de Rivecourt, 1861: 314; Van der Aa, 1878; Anoniem, 2020) is hij op 5 januari 1804 geboren te Lingen (Duitsland). Hij groeide op in Haarlem waar zijn vader Rector van de Latijnse School was; begon zijn medicijnenstudie in Leiden in 1823; promoveerde in 1829 en vestigde zich na zijn studie medicijnen in Naarden als 'stadsgeneesheer'. Op 8 september 1831 is hij in Amsterdam in het huwelijk getreden met Geertruid Jannetje Rooseboom (1812-1835), dochter van Arend Rooseboom, koopman te Amsterdam en later burgemeester van Huizen. Waardenburg overleed in Naarden op 28 april 1833 en ligt begraven op de Oude Begraafplaats Naarden te Bussum.

Conclusie

De geschiedenis verloopt soms in golven. Dat zien we ook in deze beknopte historie van de malacologie in de Nederlanden. In 17e eeuw (de 'Gouden Eeuw') is er een groot aantal kabinetten waarin schelpen voorkwamen. Veel van deze kabinetten zijn na de dood van hun bezitter verkocht of anderszins in de vergetelheid geraakt. Na een dip in de 18e eeuw komt in het midden van de 19e eeuw de malacologie weer langzaam in de belangstelling; in België met de oprichting van de SMB, gevolgd door andere malacologische verenigingen in Duitsland, Italië en Engeland. Pas met de oprichting van het Mollusken-Comité en uiteindelijk de NMV krijgt de malacologie ook in ons land een georganiseerde vorm.

Dankwoord

Hartelijk dank aan Thierry Backeljau voor discussies en gegevens over de Société Malacologique de Belgique en aan Jonathan Ablett en Anna Holmes over de ontstaansgeschiedenis van de Engelse verenigingen.

Geraadpleegde bronnen

- ANONIEM, 1868. [Aufruf an die Malakozoologen Deutschlands, nebst den Statuten der Gesellschaft und des Tauschvereins]. – *Nachrichtsblatt der deutschen Malakozoologischen Gesellschaft* 1(1-2): 1-13.
- ANONIEM, 2020. Rooseboom, Arend. <http://www.gooisemeren-informatie.nl/naarden-menu/markante-naarders/41-militairen/365-rooseboom-arend>. Geraadpleegd 25-01-2020.
- AYOOGHI, S., S. BÖHMER. & T. TRÜMPER (red.), 2016. *Die Stilleben des Balthasar van der Ast (1593/94-1657)*. – Michael Imhoff, Petersberg.
- BACKHUYS, W., 1985. Bibliographical note on the journals of the Société (Royale) Malacologique de Belgique. – *Mededelingen voor Tertiaire en Kwartaire Geologie* 22(4): 173-188.
- BACKHUYS, W., 2009. Drie zeldzame Nederlandstalige publicaties over Nederlandse mollusken. In: Cadée, G. *et al.* (red.), *Schitterende schelpen en slijmerige slakken: 75 jaar NMV, malacologie als hobby en professie*. – Nederlandse Malacologische Vereniging, Leiden, pp. 86-87.
- BREURE, A.S.H. & W. BACKHUYS, 2017. Sauveur Abel Aubert Petit de la Saussaye (1792–1870), his malacological work and taxa, with notes on his correspondence. – *Archiv für Mollus-*

- kenkunde 146: 71-96.
- BREURE, A.S.H. & W. BACKHUYS, 2019. Enkele onbekende Nederlandse schelpenverzamelingen uit de 19e eeuw. – *Spirula* 419: 9-15.
- BREURE, A.S.H. & B. FONTAINE, 2019. Joseph Charles Hippolyte Crosse (1826-1898) and his contributions to malacology: a biography and bibliography. – *Colligo* 2(3) (hors séries 1): 1-57.
- BREURE, A.S.H. & S.R. DE HEER, 2015. From a 'domestic commodity' to a 'secret of trade': snails and shells of land molluscs in early (mainly 16th and 17th century) visual arts. – *Basteria* 79(4-6): 81-97.
- COAN, E.V. & A.R. KABAT, 2020. 2400 years malacology, 17th edition. <https://ams.wildapricot.org/2400-Years-of-Malacology>. Geraadpleegd 10-02-2020.
- COBB, M., 2000. Reading and writing the book of nature: Jan Swammerdam (1637-1680). – *Endeavour* 24(3): 122-128.
- CROWLEY, T.E., 1975. A history of the society. – *Journal of Conchology* 28: 265-293.
- DE BLAINVILLE, H.M.D., 1825. Manuel de malacologie et de conchyliologie. – F.G. Levrault, Paris.
- DE HEER, S. & B. BREURE, 2015. Op slakkenjacht: oude afbeeldingen van (land)slakken in de kunsthistorie en letterkunde. – *Spirula* 402: 6-9.
- DE HEIDE, A., 1684. Ontleding des Mossels. – Janssonius van Waasberge, Amsterdam.
- DEN HEIJER, H., 2013. Geschiedenis van de WIC. – Walburg Pers, Zutphen.
- DE VRIESE, W.H., 1833a. Memoria amici integerrimi Henrici Guilielmi Waardenburg, medicinae doctoris Naardensis. – C.C. van der Hoek, Lugduni Batavorum.
- DE VRIESE, W.H., 1833b. Herinnering aan mijnen vriend H.W. Waardenburg, Med. Doctor te Naarden. – De Recensent, ook der Recensenten 26(1): 446-451.
- DHONDT, A.V., 1989. La Société malacologique de Belgique. *Annals de la Société royale de zoologie de Belgique* 119(2): 139-153.
- DUCHAMPS, R., 1982. Notes historiques sur la malacologie en Belgique. *Informations de la Société Belge de Malacologie* 10(1-4): 5-50.
- ENGEL, H., 1937. De liefhebbers van Neptunus-Cabinet. De eerste malacologische Vereeniging? – *Basteria* 2(4): 64.
- ENGEL, H., P. SMIT, A.P.M. SANDERS & J.P.F. VAN DER VEER, 1986. Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries. – *Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen* 19.
- GAASTRA, F.S., 2012. Geschiedenis van de VOC. – Walburg Pers, Zutphen.
- GIJZEN, A., 1938. 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie, 1820-1915. – W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij, Rotterdam.
- HENIGER, J. & P. SMIT, 1985. Louise Ulrike en Linnaeus. Nederlandse bijdragen tot de Linneaanse malacologie. – *Correspondentieblad van de Nederlandse Malacologische Vereniging* 224: 38-46.
- KABAT, A.R. & E.V. COAN, 2016. Zeitschrift für Malakozoologie (1844-1853): A history and collation. – *The Nautilus* 130(1): 17-22.
- KARNEKAMP, C. 1976. Hoe illustreerden enige Europese natuuronderzoekers in de 16e en 17e eeuw hun werken. In: W. Backhuys (red.) *Malacologische opstellen*. – Backhuys, Rotterdam, pp. 43-48.
- KOBUS, J.C. & W. DE RIVECOURT, 1861. Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland, behelzende de levensbeschrijvingen van vele personen, die zich in Nederland hebben bekend gemaakt. Derde deel S-Z. – A.E.C. van Someren, Zutphen.
- KUIPER, J.G.J., 1949. Vijftien jaren malacologische vereniging. – *Correspondentieblad van de Nederlandse Malacologische Vereniging* 32: 224-230.
- KUIPER, J.G.J., 1976. Van Job Baster tot gebeeldhouwde schelpenguirlandes. – *Correspondentieblad van de Nederlandse Malacologische Vereniging* 171: 557-560.
- MANGANELLI, G., E. LORI, A. BENOCCHI & S. CIANFANELLI, 2017. Società Malacologica Italiana 1874-1906. – *Archives of Natural History* 44(2): 303-320.
- RAFINESQUE, C.S., 1814. Précis des découvertes et travaux somnologiques. – Palerme, Royale typographie militaire.
- ROFFIAEN, F., 1881. Jules Colbeau et la Société Royale Malacologique de Belgique. Notice biographique. – *Annales de la Société Royale Malacologique de Belgique* 16: i-xxxi.
- SCHIERBEEK, A., 1946. Jan Swammerdam. Zijn leven en zijn werken. – De Tijdstroom, Lochem.
- SWAMMERDAM, J., 1737-1738. Bybel der natuure, of historie der insecten, tot zekere soorten gebracht: door voorbeelden, ontleedkundige onderzoekingen van veelerhande kleine gediertens, als ook door kunstige kopere platen opgeheldert. Verrykt met ontelbaare waarnemingen van nooit ontdekte zeldzaamheden in de natuur. (...). II. Deelen. – Isaak Severinus, Boudewyn Van der Aa, Pieter Van der Aa, Leyden.
- VAN BENTHEM JUTTING, W.S.S., 1972. Schelpenverzamelingen in Zeeland in de achttiende eeuw. – *Basteria* 36(2/5): 149-156.
- VAN BENTHEM JUTTING, W.S.S., 1976. Malacologische verzamelingen en onderzoekingen in Zeeland. – *Correspondentieblad van de Nederlandse Malacologische Vereniging* 170: 530-535.
- VAN BENTHEM JUTTING, W.S.S. & C.O. VAN REGTEREN ALTENA, 1958. A list of printed malacological periodicals. – *Basteria* 22(1): 10-15.
- VAN DE ROEMER, G.M., 2004. Neat nature: the relation between nature and art in a Dutch cabinet of curiosities from the early eighteenth century. – *History of science, an annual review of literature, research and teaching* 42: 47-84.
- VAN DER AA, A.J., 1878. Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons Vaderland hebben vermaard gemaakt. Twaalfde deel letter W-Z en Bijvoegsel. – J.J. van Brederode, Haarlem.
- WAARDENBURG, H.W., 1827. Commentatio ad quaestionem propositam: Queritus Historia Naturalis Animalium Molluscorum regnio Belgica indigenorum. – J. Luchtmans, academiae typographos, Lugduno Batavorum.

Adressen van de auteurs
 ashbreure@protonmail.com
 backhuys@backhuys.com